

GRANSKNINGAR

Nytt ljus över tidigmodern befolkningsrörlighet

Martin Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige. Älvsborgs lösen 1613–1618*, 315 s., Universus Academic Press, Malmö 2018.

DET SVENSKA NEDERLAGET mot Danmark i Kalmarkriget 1611–1613 har gett historikerna ett rikt källmaterial. I enlighet med fredsvillkoren erlade Sverige för andra gången i historien en lösen till Danmark för Älvsborgs fästning. Lösensumman var en miljon riksdaler och betalningen en veritabel utmaning för ett resurssvagt Sverige. Det blev nödvändigt att bära upp en personskatt som krävdes in i sex omgångar åren 1613–1618. Själva uppbörden och de rannsakingar som gjordes för att kontrollera att allt hade gått rätt till kan studeras i ett omfattande räkenskapsmaterial som också – förvånansvärt nog, kan det tyckas – innehåller unika uppgifter om migration.

I Martin Anderssons avhandling *Migration i 1600-talets Sverige*, som han lade fram vid Södertörns högskola i december 2018 har rannsakingmaterialet från Älvsborgs lösen en central roll. De två mest centrala begreppen i avhandlingen är migration och migrationsregim. Att skapa ett fungerande migrationsbegrepp kan te sig okomplicerat, men är i själva verket allt annat än det. I anslutning till tidigare forskning väljer Andersson att uppfatta migration (från latinets *migratio*: utvandring, flyttning) som ”ett varaktigt byte av bostad” samtidigt som han betonar hur svårt eller omöjligt det är att i historisk migrationsforskning klarlägga just varaktigheten och avgöra huruvida det är fråga om migration eller en annan typ av geografisk mobilitet. Ett besök är ett besök och en flytt är en flytt, men när är en vistelse på en ort inte längre ett besök utan inflyttning? Det finns skäl att återkomma till definitionen och hur den i praktiken tillämpas av Andersson.

Från samhällsvetenskaperna övertar Andersson begreppet migrationsregim, som är en sällsynthet i texter skrivna av migrationsforskande historiker. Det är fråga om ”de politiska, juridiska och ekonomiska strukturer som påverkade migrationen” och som ofta – men inte alltid – upprätthölls av den tidigmoderna staten. Statlig migrationspolitik kan vara ett inslag

i en migrationsregim som dock i huvudsak består av ”praktiker som syftade till andra mål än att påverka migrationen”.

Med sin avhandling vill Andersson analysera migrationen i det tidiga 1600-talets svenska rike: vilka som flyttade, hur ofta och hur långt. Han vill samtidigt också synliggöra migrationsregimen i ett feodalsamhälle där arbetskraftens mobilitet var ett grundläggande villkor för produktionen, och han problematiserar ”hur och varför det i historiska samhällen skapats strukturer som stävjat, inbjudit till eller framtvingat migration”.

I uppsatsen ’Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige’ i *Historisk Tidskrift* 1974 synliggjorde Sven Lundkvist de goda möjligheterna att studera migration utgående från längdmaterialet från Älvsborgs andra lösen. Jan Brunius utnyttjade materialet som en av sina källor i en undersökning (1980) av befolkningsutvecklingen i västra Närke från 1300-talet till början av 1600-talet. I Finland har längdmaterialet använts för skatthehistoriska studier (K. R. Melander 1896; Kerkkonen 1945) och Jorma Wilmi har använt det för att klarlägga tjänstefolkets antal i de västra delarna av Finland.¹

Rannsakningsmaterialet från uppbörden av Älvsborgs andra lösen i riksarkiven i Helsingfors och Stockholm innehåller över tiotusen migrationsuppgifter. Eftersom det här unika materialet är Anderssons främsta källa ställer han de berättigade frågorna: Varför uppgjordes rannsakningslängderna, hur gick arbetet till och hur kommer det sig att också flyttning registrerades? Rannsakingarna ansågs nödvändiga som en kontroll av hur väl de skattskyldiga hade betalat sin skatt och hur samvetsgrant uppbördsmännen hade fungerat. Uppgifterna om vilka av de skattskyldiga som flyttat bort från orten och eventuellt också vart flyttlasset gått fick kommissarierna genom att höra sig för i de lokalsamhällen de besökte. I endast tre landskap noterades tjänstefolkets flyttningar, Tavastland 1620, Södermanland 1621 och Närke 1622, och då bara i sådana fall när antalet tjänstefolk hade minskat i hushållet. Hushållsföreståndare registrerades däremot med namn, och ifall hushållet flyttat antecknades detta och med tiden allt oftare också vart hushållet flyttat (destinationsorten anges i 80 procent av flyttningarna i de sista rannsakingarna). Tiden mellan att någon flyttade och att flyttningen registrerades i en rannsaking kunde närma sig tio år, vilket är en källkritiskt viktig omständighet. Att destinationsorten antecknas kan bero på kronans intresse att spåra upp sådana som inte betalat sin skatt och speglar rimligtvis också en vilja att garantera de skattebetalandes rättsskydd: ingen skulle behöva betala samma rat två gånger. Frågan vilket som var motivet kan i avsaknad av detaljerade instruktioner för kommissarierna inte ges ett uttömmande svar. Beläg-

1. Jorma Wilmi, *Isäntäväen ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella* (Jyväskylä 1991).

gen för att man verkligen använde uppgifterna för att få tag på senfärdiga skattskyldiga är nästintill obefintliga.

Den som till äventyrs lever kvar i övertygelsen att det förmoderna bondesamhället var orörligt måste obönhörligen överge sin uppfattning efter att ha läst Anderssons avhandling. I överensstämmelse med vad studier i andra länder visat, var den geografiska rörligheten stor också i Sverige. Av bönderna i landskapen Östergötland, Närke, Södermanland och Småland bytte tre till sex procent bostadsort varje år. Skillnaden mellan söder och norr var i ljuset av rannsakningsmaterialet betydande eftersom antalet noterade flyttningar var så litet och migrationsintensiteten så låg i Norrland och Finland att den i Anderssons tolkning svarar mot bilden av den rotfasta bonden. Andersson ser detta som ett stabilt mönster, rörligheten var också längre fram i tiden begränsad i norr och livligare i söder. Bondehushållen flyttade i huvudsak över korta avstånd, endast vart tredje flyttade längre bort än fyra mil.

Andersson förtjänar beröm för den möda han lagt ned på att studera normer och praxis för landbönders besittningsrätt, som forskningsmässigt kan förliknas vid en svärgeomtränglig snårskog. Förhållandena präglades av flexibilitet, och rannsakningsmaterialet från Älvsborgs lösen talar för att skillnader i besittningsrätt inte kan tillskrivas något större förklaringsvärde då det gäller bondehushållens flyttningsmönster. Källmaterialet tillåter en ingående granskning (på hushållsnivå) av förhållandena i delar av Östergötland där det var lika vanligt att skattebönder flyttade som att landbönder gjorde det.

Rannsakningsmaterialet ger ingen möjlighet att exakt bestämma en migrationsintensitet för tjänstefolket, utan Andersson är tvungen att nöja sig med att konstatera att drängarna och pigorna uppvisar en högre migrationsintensitet än hushållen, vilket är ett väntat resultat. Tjänstefolket flyttade ännu mer lokalt än hushållen, och också deras migration stöder den *distance decay effect* som lyfts fram i annan migrationsforskning. Det var endast rekryteringen av tjänstefolk till kronans slott och gårdar som bröt mot det här mönstret.

Rannsakningsmaterialet ger också en möjlighet att studera inflyttningen till och utflyttningen från städerna. Andersson betonar i anslutning till annan forskning att städerna tvärt emot vad som ofta hävdas inte fungerade som en urban kyrkogård med en högre dödlighet än på landsbygden. Flyttningsrörelsen från landsbygd till stad skedde över något större avstånd än vad som var typiskt för flyttningsmönstret från en rural miljö till en annan. Samtidigt är också för städernas del, både när det gäller hushåll och tjänstefolk, en *distance decay effect* klart iakttagbar. En del flyttade in till en stad och sedan vidare till en annan, och i sådana fall kunde staden fungera som en ”demografisk språngbräda”.

Då det gäller flyttning över det svenska rikets gränser synliggör Andersson, som komplement till den existerande bilden av en begränsad rörlighet, den betydande migration från ett land till ett annat som förekom inom olika gränsområden och som hade samma karaktär som den geografiska rörligheten inom riket. Till dem som lämnade riket som migranter räknar Andersson studenter som sökte sig till något utländskt universitet, och han lyfter fram den riksgränsöverskridande migration som kriget gav upphov till: soldater, deras kvinnor och tjänare samt flyktingar. Vad jag kan se följer Andersson i detta inte den definition av ”migration” som han inledningsvis ger. All geografisk rörlighet kan inte uppfattas som migration utan att migrationsbegreppet förlorar i analytiskt värde. Så kan en fiskarbonden från Korpo i ”Finska skären” som besöker Stockholm för att sälja sin fisk eller en ”vinterliggare” från Österbotten som högg gruvved på en ort i den västra riksdelen rimligen inte uppfattas som migrant. Studenterna besökte enligt min uppfattning ett universitet i en anmärkningsvärt tillfällig närvaro på orten i fråga. De emigrerade inte, utan ofta var det fråga om adelsynglingar som begick sin stora europeiska bildningsresa från en ort till en annan och från ett lärosäte till ett annat.

Kriget befrämjade geografisk mobilitet, men mycket av den rörlighet som soldaterna, de övriga inom soldathushållen och flyktingarna stod för har jag svårt att uppfatta som migration. Soldater på tåg slog sig inte ned på en ort även om de kunde vara inkvarterade för en längre tid. Soldater som rymde och kunde hålla sig undan eller som blev kvar i det område där kriget hade utkämpats sedan de avdankats, eller flyktingar som aldrig återvände efter freden utgör däremot exempel på rörlighet som resulterade i ett varaktigt byte av bostadsort. Andersson räknar med att det, utgående från de villkor som dikterades av det ”hushållssystem” (Maria Sjöbergs begrepp) som präglade krigsföringen, måste ha funnits kvinnor och tjänare i tusental inom den svenska krigsmakten på 1610-talet – samtidigt som han tvingas konstatera att han i sina källor bara stött på ett tiotal. Vi kommer kanske aldrig att få ta del av någon exakt kunskap om detta. Det verkar dock som om enpersonshushållen dominerade åtminstone bland de soldater som rekryterades i Finland för krigsföring på tysk botten i trettioåriga kriget, och de kvinnor som förekom bland manskapet kom inte från soldaternas hemorter.² Inslaget av kvinnor och tjänare varierade sannolikt från den truppenhet till en annan beroende på var och hur enheten hade rekryterats och till vad den användes.

Andersson hävdar att jag i en uppsats från 1989 (HTF 1989, s. 1–29) gör gällande att den statliga migrationspolitiken, i fråga om inrikes omflytt-

2. Detlev Pleiss, *Bodenständige Bevölkerung und fremdes Kriegsvolk. Finnen in deutschen Quartieren 1630–1650* (Åbo 2017), s. 287–289, 315–316.

ning, gick ut på att villkorslöst ”begränsa” eller rent av ”minimera” rörligheten, en ståndpunkt som över huvud taget inte är förenlig med vad han kan visa för 1610-talets del. Förvånad över att jag i ungdomligt oförstånd skulle ha hävdats något sådant gick jag tillbaka till vad jag skrivit, vilket – tack och lov – visade sig vara någonting annat, nämligen ”begränsning av omflyttning inom riket om den antog en sådan omfattning att den hotade att snedvrída balansen mellan utbud och efterfrågan på arbetskraft”. Vad jag kan se överensstämmer den här ståndpunkten väl med den migrationsregim som Andersson blottlägger, där folk som byter bosättningsort var en förutsättning för hela samhällsordningens fortbestånd och för en fungerande agrar ekonomi som i sin tur möjliggjorde en produktion av överskott att fördela. Det låg i statsmaktens intresse att genom lagstiftning och rättskipning, så gott det gick, bidra till att arbetskraften allokerades så att den stod till buds där den bäst behövdes. Eftersom odlingsmarken orubbligt låg (ibland obrukad) där den låg och inte kunde komma till brukaren var det brukarhushållets sak att vara rörligt.

Hur representativa för ett förmodernt samhälle är Anderssons resultat rörande svensk migration under 1610-talet? Eva Österberg och andra forskare i hennes efterföljd har betonat de exceptionella migrationsdrivande förhållanden som måste ha varit rådande i Sverige under det här decenniet med krig, krigsrustningar och kronans ökade krav på resurser. Andersson hävdar, och detta inte helt oberättigat men samtidigt inte särskilt lyhört gentemot tidigare forskning, att några belägg för den här uppfattningen aldrig har framförts och att migrationsmönstret under 1610-talet inte avvek från det som präglade decennierna före eller efter och att resultaten från hans undersökning följaktligen är ”i högsta grad generaliserbara”. Han efterlyser en diskussion om hur skattetryck och krigsförberedelser kan tänkas ha påverkat migrationen. Han lyfter fram forskningsresultat som talar för att de krav som statsmakten ställde på lokalsamhällets resurser inte var lindrigare under de decennier som följde på 1610-talet. Han menar också att hans resultat överensstämmer med de resultat som nåtts i studier som behandlar migrationen i andra länder samt att det mönster han kan påvisa för 1610-talets del fortfarande var detsamma i 1800-talets Sverige. Anderssons resultat är således enligt honom hur generaliserbara som helst, i både rummet och tiden. Det Andersson emellertid inte ser sig föranledd att göra är att reflektera över det faktum att just 1610-talet var det decennium då centralmaktens resursuttag fördes upp på en ny nivå genom utkrävandet av Älvsborgs lösen. Det som var fiskalt exceptionellt i 1610-talets Sverige blev i fortsättningen ”det nya normala”, men just i brytningsskedet är det hur rimligt som helst att tänka sig att ett växande skattetryck i etableringsfasen betydde att ovanligt många hamnade på obestånd och inte såg någon annan möjlighet än att försöka skapa sig en ny

framtid genom att flytta. Att utgå ifrån att 1610-talet präglades av en förhöjd flyttningsintensitet betyder inte att vi hamnar tillbaka in i den gamla bilden av ett samhälle präglat av bonderotfästhet.

Förhållandena i de norra landskapen svarade, som Andersson framhåller, intressant nog mot den obsoleta bilden av en rotfast bondebefolkning. Vad jag kan se gör Andersson inga försök att hitta orsaker till den markanta skillnaden mellan nord och syd. Inte heller jag begriper vad den kan ha berott på, vilket gör frågan till en intressant uppgift för kommande forskning, särskilt som skillnaden i ljuset av Sten Carlssons siffror för Sverige 1816–1820 tycks ha fortsatt att prägla förhållandena in i 1800-talet. Det går inte att bli annat än förbryllad över att flyttningsuppgifterna för de finländska landskapen (uppgifter saknas för Åland) är så få som drygt tusen i rannsakningslängderna, särskilt som två fullständiga längder för det för sin geografiska mobilitet så kända Savolax innehåller endast femtio migrationsuppgifter (flyttande hushåll, tjänstefolkets flyttningsrörelse inte noterad i längderna). Tidigare forskning om svedjeböndernas Savolax ger en annan bild. Veijo Saloheimo har i sina ingående studier av utflyttningen från Savolax noterat minst 1 241 fall åren 1618–1655, eller i medeltal 32,7 per år. Saloheimo utgår från att varje flytt i medeltal involverade tre personer, vilket betyder att utflyttarna utgjorde inemot en tiondedel av landskapets befolkning 1620. Utflyttningen var i själva verket så omfattande att bebyggelsen glesnade i landskapet. Freden i Stolbova förändrade villkoren för rörlighet i Savolax men knappast på ett epokgörande sätt.³

Finland verkar på det hela taget inte ha varit ett område med låg geografisk mobilitet. Forskning gällande tidigt 1800-tal i Finland ger vid handen att flyttningsintensiteten i en region eller ett lokalsamhälle kunde vara så hög som sju till åtta procent (exklusive intern migration inom församlingarna),⁴ vilket är helt andra siffror än de motsvarande för Norrland 1816–1820, nämligen en procent. Var det då så att de rannsakande kommissarierna norröver inte visade samma iver att registrera flyttning som kollegerna i söder? Men i så fall, hur ska då den skillnaden i beteende förklaras? Var det i stället så att kommissarierna generellt underregistrerade flyttningen – som allmänt taget befann sig på en högre nivå än vad de tal som går att utläsa ur rannsakningsmaterialet låter påskina – och

3. Det faktum att allmogen i Savolax hade släktnamn ger sällsynt goda möjligheter att studera tidigmoderna flyttningsrörelser. Veijo Saloheimo, *Savon historia II:2. Savo suurvallan varjossa 1617–1721*, (Kuopio 1990), s. 156, 161–170, 706–707.

4. Antti Rosenberg, *Muuttoliike Uudenmaan läänissä esi-industrialistisen kauden lopulla (1821–1880)*, Historiallisia Tutkimuksia LXX (Helsinki 1966); Holger Wester, *Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten*, Studia Historica Upsaliensia 93 (Uppsala 1977).

att flyttningsintensiteten var ännu högre i söder än vad den var i norr där den inte var liten? Kanske det.

God forskning besvarar klokt formulerade frågor och reser nya. Martin Andersson har utgående från ett omfattande och bångstyrigt material som krävt stor uthållighet av honom skrivit en viktig avhandling. Jag vill avslutningsvis lyfta fram hur bekväm han är i användandet av kvantitativa metoder och hur konsekvent han är i att knyta an till forskning om migration i andra länder. Han är också mån om stor tydlighet i sin resultatmarkering. Sist men ändå inte minst bör det noteras att den geografiska mobiliteten i hela det dåtida svenska riket är föremål för hans granskning. Han har därtill lyckats med det som nästan ingen svensk historiker brukar gå iland med, nämligen att återge namnet på varje ort han nämner i den dåtida östra riksdelen i korrekt form.

Nils Erik Villstrand